

Опубліковано в: Мандрівець. 2011. №5, - С.20-28.

Олександр Кривоший
кандидат історичних наук

СПЕЦИФІКА ТА МЕЖІ ПРИСУТНОСТІ "ЖІНОЧОГО" В КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ ЗАПОРОЖЖЯ. ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ.

Анотація: У статті з'ясовано характер та межі присутності жіночого повсякдення в культурному просторі Запорозжя.

Ключові слова: Південна Україна, культурний простір, козацтво, повсякденне життя, жіноцтво, Запорозжя, легенди і перекази, жінка-войовниця.

*Пошуки слідів жінок в історії є часто справою проблематичною.
Ж. Дюбі М. Перро*

Спроби наукового осмислення комплексу подій другої половини XV –середини XVIIст. в Україні, пов'язаних з появою на теренах "Великого кордону" українського козацтва, започатковуються майже по їх слідах. Між тим, створюваний протягом кількох століть історіографічний образ козацтва виявився далеко не адекватним своєму реальному прототипу. Його вибудова у різний час жорстко регламентувалася певною панівною загальною концепцією, яка практично "не залишала для науковців можливостей відступу за чітко визначені межі оціночних координат".[1, с.11]

Перебуваючи під впливом історіографічних традицій сусідів України, вітчизняні дослідники, за димом пожарищ та дзвоном козацьких шаблук практично не звертали уваги на повсякденне життя ординарних людей які населяли українські землі в означений період, виштовхуючи за межі суспільного, а отже й за межі історичного стариків, дітей, інвалідів та українських жінок.[2]

Такий порядок речей можна зрозуміти, виходячи з того, що вивчення історії – соціальна діяльність, підпорядкована тенденціям часу і місця.[3, с.13] Конкретне втілення ці тенденції знаходять, як правило, у впливі ідеологій, національних та інтернаціональних стереотипів і т. ін..

Таким чином, дослідник, обираючи об'єкт свого дослідження, неминуче стикався, з типовою, а мова йде про вітчизняну історіографію XIX- XXст., ситуацією, коли погляд на проблему, як на предмет дослідження, визначався у відповідності з тенденціями часу і місця.[4]

Проблема присутності жінки в насиченому військовими практиками середовищі південноукраїнських степів з периферії розгляду (тобто, з того як вона, представлена в джерелах) лише в останнє десятиліття XXст., потрапляє до його центру,[5] хоча джерела самі по собі, не давали для цього підстав – підстава визначалася, до певної міри, вимогами часу та спробами окремих істориків критично осмислити "очоловічений по самі вінця" (і прийнятий за аксіому тогочасною гуманітарною наукою) історичний наратив попередників.

Заявлена у заголовку нашої статті проблематика обумовлює не лише вибір предмета дослідження, - специфіку та межі присутності жіночого чинника в культурному просторі Південної України, але й визначає місце (обмежену кордонами Запорозьких Вольностей територію, на якій проживала громада запорозьких козаків) та її хронологічні рамки, які охоплюють період з XVIст. по останню чверть XVIIIст.

Об'єктом дослідження став комплекс джерел, які висвітлюють повсякденне життя населення Запорозьких Вольностей в умовах збройного протистояння.

Обравши темою наукового зацікавлення проблему виявлення специфіки та меж присутності жіночого чинника в культурному просторі Запорожжя, спробуємо, відгородивши мозок від вірусу сучасності, відповісти на запитання, які, можливо, допоможуть усвідомити причини не присутності, або присутності, жінок в культурному просторі тогочасного південноукраїнського соціуму.

Осмислення взятої до розгляду проблематики ми почнемо з пошуків відповідей на наступні запитання: чи була Нижня Наддніпрянщина територією, де побутувала суто чоловіча військова спільнота та суто маскуліні традиції життєустрою? Це запитання буде першим, в порядку розгляду заявленої нами до розгляду проблематики, але не основним. Основним стане друге запитання: які джерела містять інформацію про присутність, або не присутність жіночого чинника в культурному просторі Запорожжя та відображають найбільш типізовані контексти прояву жіночої повсякденності?

Перед нами відразу ж постає низка проблем, які *a priori* належать до категорії "малодосліджених", і з цього ми й будемо виходити, обираючи спосіб думання та методу реконструкції минулого.[6, с.58] Її основою стане системний метод історичного аналізу.

Виходячи з цього, під культурою будемо розуміти, надалі, не сукупність досягнень у розвитку духовного життя України XVI – XVIIIст., а світоглядну модель, характерну для даного соціуму, всю систему цінностей, виражену, втілену і символізовану в артефактах, людських вчинках, загалом у повсякденному житті [7, с.272-283] і всю систему стосунків, встановлених між тогочасними людьми і світом. Ця вироблена південноукраїнським соціумом система, головним чином, і визначала те, як людина, (а в нашому випадку войовнича чоловіча спільнота) моделює світ і саму себе. Намагання вписати жінку в культурний простір Запорожжя, потребують, нового (залучаючи традиційні і нетрадиційні історичні джерела) прочитання тих сторінок історії України, які, до недавнього часу, вважалися неважливими – повсякденність, приватне життя, традиції і звичаї. Тобто ті сфери, з якими найчастіше пов'язували і до яких "відносили" будь-яку жіночу активність. Звернення до історії повсякденності в цьому контексті є, на наш погляд, цілком виправданим, бо без детального вивчення уявлень людини про оточуючий світ та її "емоційних реакцій на життєві події"[8, с.3] неможливо зрозуміти механізми взаємодії населення країни, регіону або навіть того чи іншого населеного пункту із оточуючим його навколишнім середовищем.[9, с.170-171] Вияснення механізмів функціонування конкретної системи, в якій реалізувалася соціальна поведінка людини, повинне включати в себе не тільки економічну та політичну основи її життєдіяльності. Важливе місце повинне належати і мікросередовищу, в якому жив конкретний індивід, керуючись його обов'язковими нормами поведінки, світоглядом, духовною орієнтацією та стереотипами морально-етичних цінностей [10, с.72-73] Те, як людина і суспільство дивляться на проблему, окреслює межі цієї проблеми, а опис реальності, учасниками та очевидцями подій, як правило, впливає як на саму реальність, [11, с.220] так і на її сприйняття та подальше усвідомлення.

Пошуки "слідів" жіночого повсякдення в культурному просторі Південної України ми почнемо з того, що в межах XVI – останньої чверті XVIII століття українські землі входили до складу Великого князівства Литовського, Польсько-Литовської держави - Речі Посполитої, а з 1654р. були приведені у тісний зв'язок з державним устроєм Московської держави. Досить віддалені один від одного українські історико-етнографічні та географічні регіони – Волинь, Поділля, Київщина та

Наддніпрянина (Середня і Нижня) являли собою, об'єднану лише за мовним та, в деякій мірі, релігійно-конфесійним (православ'я) принципами цілісність. В уяві тогочасних жителів Волині, Поділля, Київщини і Наддніпрянини політична незалежність країни, на відміну від сучасного стереотипу мислення, не ототожнювалась з державною суверенністю, оскільки, тодішня правосвідомість не знала безпосереднього панування держави над особою підданого[12, с.82]. А тому на цих, досить обширних територіях існувала велика кількість, скажемо так, "місцевих" (чутливо залежних від природного середовища, рівня агресивності культурних практик сусідів та інших суспільнотворчих чинників) типів життєустрою.

На південних околицях Речі Посполитої, зрушення, які, вочевидь, перевернули руське життя після зміни державної приналежності і типів цивілізацій у Києві та готично-європеїзованому Львові, хіба що легкими брижами ковзали над степом, що гігантським пасмом оточував українські землі з Півдня. Заселене кочовою людністю Поле, а по-татарськи *Heуhat* (Степ), на першу половину XVI-го століття тягнулося ледве не на п'яту частину нинішньої України охоплюючи південні регіони Черкаської та Вінницької областей, повністю – Кіровоградську, Дніпропетровську, Миколаївську і Херсонську та частини – Одеську і Запорізьку області. Своєрідними "дверима" в це Поле з боку досить густозаселеного (в тогочасному розумінні) Подніпров'я були пороги – переривчасте гранітне пасмо, що перетинало течію Дніпра простягаючись на багато кілометрів між теперішніми містами Дніпропетровськом та Запоріжжям. За порогами, нижче, описаної ще в середині X ст. Костянтином Багрянородним, Кічкаської переправи, починався Дніпровський Низ. Густі дубові гаї в гирлах дніпровських допливів, незаймані бджолині рої, велика кількість риби, птахів і диких звірів, родючі землі та південна розкішна краса, витворювали з цих місць привабливу райську оазу, створену Богом для сміливців, які зможуть дістатися сюди, подолавши степ та Дніпровські пороги.

Для нас, в цьому контексті, важливим буде не стільки факт участі в колонізації краю вихідців з різних регіонів тогочасної України, скільки усвідомлення можливої присутності (на протилежному наполягає більшість вітчизняних дослідників другої половини XIX-XXI ст.)[13] в культурних практиках степового краю "слідів" жінок. Шукаючи "сліди" жіночого повсякдення, ми будемо "збирати все, що залишили по собі люди", мешканці цього регіону, "критично відтворювати і ретельно аналізувати щонайменші свідчення"[14, с.10] про минуле цього краю... Підкреслимо, що проблема відсутності або наявності "слідів" жіночого повсякдення в традиціях степового соціуму сама по собі значно важливіша, аніж це видається на перший погляд. Бо вироблена соціумом традиція,[15] як правило, являється беззаперечною можливістю входження індивіда, мікрогрупи, чи соціального прошарку в історію. Через традицію (її наявність), можна вписатися, в конкретний історичний період, знайти своє місце, а значить і легітимізуватися. [16, с.2]

Усвідомивши основний напрямок та принципи пошуків жіночої повсякденності в культурних традиціях войовничого степового соціуму, спробуємо, взявши до уваги викладені вище міркування, виявити основні масиви джерел в яких могла фіксуватися історична пам'ять про присутність жінки в культурному просторі Нижньої Наддніпрянини. Пошуки жіночих "слідів" розпочнемо з... Запорожжя, історико-географічної області, яка протягом тривалого часу відігравала роль своєрідного культурного центру регіону[17, с.4-5] і була тісно пов'язана з утвердженням на історичній арені войовничої чоловічої спільноти – козацтва. Південний степ, сформував на цій території відмінний від існуючих тип життєустрою та людської особистості. Степовий соціум був зовсім не схожий на замкнуте, затиснуте в лещата релігійного догматизму, розділене щільними становими перегородками, суспільство

середньовічної Європи. Вартість і значимість особистості в цьому соціумі визначалася більше за особистими якостями індивіда, аніж за його приналежністю до якоїсь соціальної групи чи стану. Степ був краєм особистої волі та великих можливостей. [18] Він притягував до себе людей „пасіонарних”[19, с.64-71] здатних до дії та вчинку чоловіків і жінок[20]. Не можна не погодитись з тим, що такі жінки існували в ту епоху і з тим, що особливі умови життя на "пограничних" землях, сприяли виробленню у степового населення таких рис характеру, які б забезпечували їм можливість виживання в умовах постійної небезпеки. Мінливий ритм існування, де щохвилини людина мусила бути готовою перейти від мирних занять до війни, покладаючись лише на власну кмітливість, мужність та Божу ласку, вимагав інакшого внутрішнього закону й порядку, аніж той, що був вироблений інституціями стабільного світу. Оскільки освоювати Степ, здобувати засоби для існування можна було лише зі зброєю в руках, основним заняттям населення стала військово-промислова діяльність. За таких умов, повсякденне життя степового населення регламентувалося і підпорядковувалося перш за все військовим принципам організації життєустрою.[21] Зрозуміло, що в Степу, де сила панувала над правом, зброя, а не закон розв'язувала більшість суперечок, виховувались люди сильні, енергійні та хижі, які могли оборонитись і від чужих, і від своїх. Подібні обставини життя мусили відбитись не лише на чоловіках, а й на жіноцтві і через те, тогочасна жінка повинна була виявляти і "загальну грубість, і нахил до насильства"[22, с.12]. Живучи в багатих на дикого звіра, рибу, птицю і різноманітні небезпеки "пограничних" місцевостях жінка мусила бути не лише турботливою матір'ю та підприємливою господинею, але й набувати рис безстрашного воїна, здатного виступити в похід, захистити себе, своїх дітей і маєтність від нападників. Такі умови життя невідворотно впливали і на характер жінки, виховували з неї енергійну натуру, "здатну до скорботи, і до самих жахливих випробувань".[23, с.271] Повне небезпек життя на окраїнних землях, давало більше простору для жіночої самодіяльності, аніж розкішні палаци, затиснутої в лещата регламентів та релігійного догматизму Європи. Присутність жінок в економічній, військовій, та управлінській сферах життєдіяльності цього регіону засвідчують різного роду письмові джерела тих часів – акти купівлі-продажу, тестаменти, дарчі акти, тощо.[24] Історик Й. Ролле, в кінці ХІХст., посилаючись на документи приватних архівів, навіть зробив спробу вписати в контекст історії Запорозжя, сюжет про активну участь жінок шляхетного стану в обмінах та викупах полонених, які, протягом багатьох років, проводилися в Запорозькому степу під Переволочною.[23, с.273] За твердженням Йосипа Ролле, в ХVІ- середині ХVІІст., "в полях під Переволочною можна було побачити не одну зем'янку, яка заручившись листом Яна ІІІ до запорозької старшини...і захопивши з собою набитий золотом мішок, поспішала в степ, аби за посередництва Кошового викупити з неволі рідну бранку..."[23, с.273] Дотичні до заявленого, сюжети про присутність жінок в межах Запорозжя, на Січі та в козацькому війську фіксуються і в роботах професора Юрія Мицика та Сергія Жеребкіна. [25]

Активність "прикордонних", здатних до самих жахливих випробувань жінок, очевидно, являла для сучасників, досить узвичаєне явище та набувала рис традиційності в умовах пограничного життєустрою. Бо саме в цей період, а мова йде про ХVІ- першу половину ХVІІІ століття, в літературі, музиці та інших культурних практиках польсько-литовської держави, до складу якої входили і українські землі, з'являється, достатньо "омужнений" ідеал жінки-войовниці, захисниці південних кордонів Речі Посполитої. [26, с.33] За своїм архетипом ці жінки займали один ряд з міфічними амазонками, чия країна, начебто, знаходилась навколо озера Меотида, поблизу Борисфена: вправні войовниці, впливові політики і мисливці в уявленнях еліти Литовсько-Польської держави наділялись надзвичайною силою. Вони успішно

полювали на диких тварин, очолювали армії і повстанські загони, організовували оборону фортець і замків, звільняли з полону бранців, а також здійснювали інші "нежіночі" вчинки.[23, с.272] Подвиги войовничих амазонок, врешті, стають частиною сарматської ідеології, яку виробила і сповідувала, в зазначений період, польсько-литовська шляхта. У відповідності з цією ідеологією, шляхта, вела свій рід не від слов'янського коріння, як поспільство, а від сарматів, войовничого народу, який жив в безкрайніх чорноземних степах, що простягались від південних околиць Речі Посполитої аж до Центральної Азії. [27, с.107]

В польській літературі XVI-середини XVIIст. складається окремий літературний жанр, в якому прославляються (а не висміюються як те було зазвичай у більшості країн Західної Європи) "надзвичайні жінки, які ведуть себе, як чоловіки"[26, с.34] і втілюють гідний для наслідування архетип жіночої потуги. [28, с.61] Польський поет XVI ст. Ян Кохановський (1530-1584), відображаючи в своїй творчості підпорядковану тенденціям часу і простору соціальну діяльність еліти тогочасного суспільства, навіть мав за переконання тезу про те, що історія слов'ян починається з жінок, войовничих амазонок, які прийшовши в Скіфію, заснували на її території дві Сарматії – польську та руську. [29, с.63] Елітарна латиномовна частина українських мислителів цього періоду, ті що писали латиною, також наголошувала на скіфському походженні значної кількості козацьких традицій. Тогочасні українські світські поети і мислителі, за переконанням сучасної дослідниці латиномовної літератури Олени Ситько, ставили собі за мету в образних картинах власних творів, "рівноцінно відображати унікальний історичний та міфологічний шари національного світосприйняття, філософії, естетики й моралі"[30, с.2-16], своєрідно пов'язуючи їх з світоглядними уявленнями, філософією та моральними якостями сучасників. В свою чергу, автор пізнішої хроніки (початок XVIII ст.) Даніель Крман, перебуваючи вже в інших часових і просторових координатах, знову ж таки, звертає увагу на непроминальність давніх скіфських звичаїв, зауважуючи, що: "ці запорожці успадкували багато чого від амазонок – цих нечувано войовничих і шалено сміливих жінок, що рівнялися славою й перевищували відвагою мужів, та що, як кажуть, жили у Скитії біля Дніпра".[31, с.113]

Отже, в світоглядних уявленнях "офіційних ідеологів" Речі Посполитої, єдиний європейський міф про жінок-войовниць, пов'язувався з територією та культурною традицією Степової України і Нижньої Наддніпрянщини зокрема – регіону, де за твердим переконанням більшості сучасних дослідників, формувався духовний світ виключно чоловічої військової спільноти[32] та українська фольклорна традиція орієнтована на "суто чоловічі жанри"[33, с.5]

Таким чином, з одного боку, перед нами, рясніють численні твердження дослідників XIX-XX ст. про "чисто патріархатну республіку за Дніпровими порогами",[34, с.215] духовний світ суто чоловічої військової спільноти та орієнтацію української фольклорної традиції на суто чоловічі жанри, а з іншого, роздуми європейських мислителів та "офіційних ідеологів" Речі Посполитої про традиції і природу войовничих жінок степового пограниччя, мережа існуючих в межах Запорожжя топонімів, які семантично пов'язані присутністю жінок,[35, с.265] та припущення автора цих рядків про те, що елементи, які одного разу потрапили в кров і єство народу, хай навіть в дуже давні часи, вже ніколи не зникають безслідно.

Стає очевидним, що прийнята за аксіому вітчизняною гуманітарною наукою гіпотеза про існування за Дніпровськими порогами "чисто патріархатної республіки" та "духовного світу суто чоловічої військової спільноти" виявилася недоведеною. Бо горішній поверх польсько-литовсько-українського культуротворення XVI-XVIIст., який належав, кажучи словами Михайла Бахтіна, "офіційним ідеологам епохи",[36, с.524] як бачимо, не лише фіксував фізичну присутність жінок біля татарських

кордонів, але й, до певної міри, вирізняв специфіку цієї присутності. Для тієї місцевості і для того часу, виховання дівчат в амазонських традиціях, було, за свідченнями сучасників, звичайною справою...[37, с.207-208]

Взявши до уваги твердження Наталі Яковенко, про те, що побутова свідомість ординарних людей, форми їхньої соціальної реакції та стереотипи мислення, як правило, повинні бути "еквівалентними моделі "високої" культури."[38, с.107] спробуємо подивитись на виявлене нами протиріччя крізь призму світоглядних уявлень ординарних людей – мешканців Нижньої Наддніпряни. Для цього, окрім традиційних джерел, ми залучимо до аналізу ще й ті історичні джерела, які, до недавнього часу, вважалися неважливими в руслі позитивістського історичного нарративу – історичні легенди і перекази записані на теренах Нижньої Наддніпряни.

Апеляція до цього шару народної прози, який традиційно називають історичним є, на наш погляд, цілком виправданою, оскільки саме він за характером героя, події або хронологу асоціюється з певною добою, соціальним середовищем чи історичною особою. [33, с.11]

Відбиття дійсності в цьому типі історичних джерел завжди мало характер художнього осмислення дійсності (в письмових джерелах ця риса зустрічається лише в художніх творах). Проте фольклор за своє багатовікове існування виробив досить стійку систему художніх образів, які своєрідно і неповторно відображають реальне життя. В цій системі, окрім інформаційної, кажучи словами російського історика Лева Пушкарьова, закладена ще й "емоційна оцінка дійсності, яка подекуди дає дослідникові більше для характеристики поглядів і почуттів народу, ніж точні фактичні дані".[39, с.61] Не викликає сумніву і твердження про те, що основний зміст більшості історичних переказів складають описи якщо не реальних, то дуже наближених до реальності, (цілком вірогідних) історичних подій,[40, с.11-12] які привертала увагу і відображались в свідомості, окремих, наділених здатністю до такого типу ретрансляції історичної пам'яті індивідів. Зважаючи на той факт, що традиція, з часом, відсіяла більшість другорядних (для свідомості реципієнтів які знаходились в інших часових координатах) деталей і, в деяких випадках, наповнила перекази новим ідеологічним навантаженням, призначення цього виду народної прози, залишилось незмінним - відбивати уявлення народу про своє історичне минуле в усній формі. Слушним видається, в цьому контексті, і твердження сучасної української дослідниці Людмили Іваннікової про те, що "усна історія нерідко дає багатий деталями матеріал про ті події, які не зафіксовані в офіційних даних."[41, с.89] За спостереженням автора, перекази, думи та історичні пісні детальніше і, головне, правдивіше змальовують психологічний стан та реалії повсякденного життя людей і оточуючого їх природного середовища, аніж заформалізовані, політично та релігійно заангажовані архівні джерела.

Таким чином, маємо підстави наголосити на тому, що для пошуку реалій жіночого повсякдення в культурних практиках українського степового соціуму використання усних (фольклорних) історичних джерел виглядає цілком виправданим. Маємо переконання, що вони, (усні історичні джерела) через відображення емоційних реакцій людей на життєві обставини, деталей побуту та реалій повсякденного життя дадуть можливість "побачити", і до певної міри, "відчутти" спосіб життя українського суспільства в умовах постійних військових конфліктів, зміни в настроях та буденних діях жителів конкретної місцевості чи регіону в цілому.

Отже, основою нашого подальшого аналізу стане масив історичних легенд і переказів з теренів колишнього Запорозжя. Ми будемо мати перед собою домінуючу суспільну сітку вартостей, яка була характерною для козацької епохи, і в світлі якої і

повинна постати непринадність або принадність становища жінки, побаченого крізь призму чоловічих уявлень про "благо".

В одній з легенд, записаних на Мелітопольщині, (південна частина нинішньої Запорізької області) краєзнавцем П.Я. Дзяковичем, в кінці ХІХ ст. (під назвою "Дівоча слобода") розповідається про місцезнаходження ("урочище Киз-Яр", де Киз – дівчина, яр-глибока балка *О.К.*) та повсякденне життя орди жінок-войовниць. "Це були хоробрі жінки. Вони чудово рубалися і стріляли з луків у бою, їздили верхи на конях, дуже часто перемагали і брали в полон чоловіків. Керувала цими жінками-войовницями і водила їх на війну цариця великої краси".[42, с.257-258] Цікаво, що саме в цій місцевості в 1948 році, за твердженням мелітопольського краєзнавця Бориса Михайлова, було знайдене поховання жінки царського походження. На голові похованої жінки була корона, а поряд лежали меч, котел, дзеркало і оббите золотом кінське сидло. [42, с.50] Досліджуючи кургани Степового Подніпров'я та Причорномор'я, українські археологи також виявили цілий ряд поховань озброєних жінок-войовниць.[43, с.70] Зібравши й узагальнивши весь доступний матеріал, українські археологи В.Іллінська та О.Фіалко підтвердили існування в степовому скіфському соціумі інституту жінок-войовниць. Ці жінки, на думку дослідниць, брали участь у кінних легкоозброєних загонах, які, за відсутності чоловіків-воїнів, які вирушали у походи або в довге сезонне кочування, охороняли від нападників майно, худобу, житло і т. ін. Основним озброєнням скіфських жінок були луки і стріли, рідше – списи, дротики, мечі, ще рідше – захисний обладунок. [44, с.4-18] За переконанням О.Фіалко, у V – першій половині ІVст. до н.е. жінки-воїни могли складати особливі легкоозброєні загани, чисельність яких доходила до 25% від загальної кількості війська. [44, с.11-12] Тим самим, маємо підстави говорити не лише про фактичне існування в скіфську епоху інституту жінок-войовниць, але й про достатньо правдиве відображення.[45] в записаному на Мелітопольщині, в кінці ХІХст. переказі, реалій повсякденного життя угруповання (орди) жінок-войовниць, тієї, досить віддаленої від респондента, у просторі і часі, епохи.[46] В цьому контексті простір мешканців Степу, (особливо відображений в легендах, переказах та історичних піснях про героїчне минуле) являв собою модель обмеженої річкою Дніпром (Борисфеном) плоскої місцевості (Поля), яка сприймалась не як територія одвічного проживання войовничих кочових народів, а як райська оаза, створена Богом для воїнів-смільців, які зможуть дістатися сюди, подолавши Дніпровські пороги. Саме тому, героїзоване відображення повсякденного життя воєнізованої людської спільноти і стало найголовнішою рисою фольклору та історичної пам'яті жителів цього регіону.

В переказі "Могила Настина" (в інших варіантах "Могила Насті") записаному Д. Яворницьким у ІІ пол. ХІХст. у с. Котівці на Катеринославщині (нині Дніпропетровська обл.) від С.Сатани, фіксується інформація про традиції життєустрою войовничої чоловічої спільноти та про повсякденне життя відважної жінки-войовниці на ймення Настя. Ця Настя, носила шаблю, шаровари, шапку і "держала у себе ватагу козаків, а ніхто того не знав, що вона дівка. ... Кілька років правила вона за козака. А як умерла, то тоді тільки й дізналися, що вона дівка".[47, с.128] Відвага, сила і хоробрість цієї жінки очевидно були настільки великими, а її дії, як ватажка, настільки вправними, що козаки навіть не здогадувались про те, що ними керує "отаманша". Архетип жінки-войовниці, в даному випадку, включає в себе, доволі розповсюджену на українських землях, традицію перевдягання в чоловічий одяг, підмальовування вусів, гоління голови і т. ін. Інформацію про це подають як усні, так і письмові джерела козацької доби. Італійський і польський історик початку ХVІІст. Олександр Гваньїні, описуючи події 1524 року на Поділлі зазначав, що серед загиблих захисників замку Прухнік були

знайдені й "тіла жінок, переодягнених у чоловічий одяг. Для того, аби їх не розпізнали, жінки поголили собі голови".[48, с.11]

Записаний на Дніпропетровщині, краєзнавцем А. Ковальовим, в другій пол. ХХ століття переказ розповідає про те, що в повстанні під проводом Якова Острянина (1638р.) брала активну участь дружина козацького сотника Семена Мотори - Варвара. Особливо відзначилась ця Варвара під час захисту повстанського табору біля Жовнина на р. Сулі. Острянин, нібито, доручив Варварі Моторі стріляти особливо важливих персон у ворожому таборі, приставивши шість козаків заряджати мушкети та готувати стріли для неї. За переказом, розвідники Потоцького виявили, що джерелом "особливого зла" з боку козацького табору є відьма, яка безпомилково підстрілює ротмістрів та вельмож. Перебіжчик реєстровець повідомив, що та відьма зветься Варварою Кодак. "Потоцький, нібито, наказав відкривати гарматний вогонь *по всякій жінці, яку буде помічено в козацьких шанцях* (виділено нами *О.К.*). Дуже багато жіноцтва полягло від розривів порохових ядер", серед них, за переказом, загинула і Варвара Мотора. [49, с.104-105] Інформацію про активну участь українських жінок у різного роду військових змаганнях подають не лише, дотичні до наведеного, усноїсторичні та фольклорні джерела[50], але й значна кількість письмових джерел. [51]

В переказі, записаному Г. Надхіним на Катеринославщині у другій половині ХІХ ст. фіксується інформація про традиції козацького життєстрою та про рівень впливу жінки на повсякденне життя чоловічої військової спільноти. "...У запорожців був *звичай* (виділено нами *О.К.*) інколи прощати злочинцеві, якщо котрась із *місцевих дівчат* відважувалась *вийти за нього заміж* (виділено нами *О.К.*)." [52, с.54] Як бачимо, записаний в межах колишнього Запорожжя, переказ свідчить, про те, що на цій території були і "місцеві дівчата", і "місцеві" звичаї одруження, і "місцеве" козацьке шлюбне право, а отже й "місцеві", народжені біля татарських кордонів діти, чиє повсякденне життя, нормувалось як Литовськими Статутами, так і нормами "місцевого" звичаєвого та козацького права.

Схожий за змістом переказ, записав на Волині, на межі ХІХ-ХХст., відомий український історик О.Левицький. Переказ побутував, серед жителів невеличкого міста Крупця. В ньому розповідається про те, що: "...*молодий козак* за якийсь злочин був засуджений до смертної кари. Коли був прочитаний декрет і палач підвів засудженого до плахи, із натовпу вийшла *дівчина* і накрила платком його голову, даючи тим самим знак, що вона *обирає його собі в чоловіки*(виділено нами *О.К.*) і тим звільняє від страти"[53, с.14].

Ще одне, тепер уже документальне свідчення, про побутування на українських землях, такого елемента козацької звичаєвості ми віднайшли серед записів занесених до книги гродської Луцької в 1606 році. В одному з документів говориться про те, що 1606 році в м. Олиці, на Волині, в магістратському суді розглядалась справа Януша Кобринця, слуги литовського підстоля Миколая Глібовича, який служив у того Глібовича "службу гайдуцькою" і за вбивство товариша "был осажоным на горло", засудженим до сметної кари. Під час розгляду цієї справи "*одна чесна дівчина із міщанок побажала взяти з убивцею шлюб*" (виділено нами *О.К.*). Дівчина привселюдно звернулася до "шляхетних і учтивих людей" які були присутні при розгляді справи, "бажаючи його (злочинця) *собі впросити в стан святий малженський*". Присутній при розгляді справи уповноважений з боку пана Глібовича визнав заяву дівчини настільки правомірною що відразу ж, без заперечень і додаткових уточнень доповів про це своєму патронуві. Пан Глібович, невдовзі, дав уповноваженому згоду на такий декрет: вбивця може бути звільнений від смертної

кари за умови, якщо відразу ж "прийме шлюб с тою дівочкою учтивою явно, в костьолі католицькому" В противному випадку "юж би реч иншая з ним се діяла"[54, с.521-522].

Підсудний відразу ж погодився з такою пропозицією і його прямо із в'язниці відвели до костьолу в супроводі возного, якого зобов'язали бути присутнім на вінчанні. Наступного дня засудженого "на горло" було звільнено з під варти, а возний вніс до актових книг реляцію про те, що слуга пана М. Глібовича, гайдук Януш Кобринець був обвінчаний з дівчиною в його присутності і звільнений з під варти. [54, с.522]

Перелік легенд і переказів які висвітлюють побут та повсякденне життя українських жінок-войовниць не обмежується наведеними вище прикладами. Джерел, з подібними, до заявлених, сюжетами про військову активність жінок, за спостереженнями автора, в фольклорній традиції Нижньої Наддніпряни та інших регіонів України збереглося достатньо багато, що свідчить, про заучування жителями цих місцевостей типізацій повсякденних практик в умовах воєнного стану, спричиненого агресивністю сусідів та слабкістю, а то й повною відсутністю державних органів, здатних забезпечити їм (жителям) надійний захист.[55, с.18]

Стає очевидним, що на світанку свого історичного життя войовнича степова спільнота на рівні побутової свідомості ординарних людей, мала, вироблену під впливом різнорідних взаємопроникаючих факторів, традицію сприйняття (прочитання) образу жінки-войовниці. Цей образ транслювався крізь призму запеклої боротьби за виживання населення локалізованого східними кресами Речі Посполитої регіону з різного роду поневолювачами, через сюжети пов'язані з участю жінок у бойових діях військових та воєнізованих козацьких підрозділів, захистом степових фортець і поселень від нападників, визволенням з неволі бранців і таке інше. Зважаючи на те, що в сучасній літературі немає чіткої дефініції терміну *жінка-войовниця* спробуємо дати таке визначення цього поняття: озброєна жінка яка була знайома з мистецтвом ведення бою і приймала безпосередню участь в організації та веденні бойових дій.

В історичних легендах і переказах Нижньої Наддніпряни сценарії військової активності жінок постають, скоріше, як узвичаєні (типізовані) елементи повсякденного життя степової спільноти, а не як об'єкти висміювання жіночої ініціативи чи зневаги.

Таким чином, маємо підстави говорити про те, що Запорожжя яке утвердилося на арені політичного й історичного життя в середині XVIст. продукувало інформацію не лише про реалії повсякденного життя "войовничої чоловічої спільноти", але й про повсякденне життя жінок-войовниць які приймали безпосередню участь в організації та веденні військових дій поряд з чоловіками.

Присутність жіночого повсякдення в культурному просторі Запорожжя (беручи до уваги заучування місцевим населенням типізації повсякденних практик та збереження її в історичній пам'яті), стає особливо помітним на тлі воєн та збройних конфліктів мешканців степового пограниччя. Виходячи з цього, специфіка жіночого повсякдення в культурному просторі Запорожжя полягає не в його відсутності (у відповідності з, прийнятою за аксіому, чоловічою системою очікувань), а навпаки, в присутності жіночого чинника в легендах, переказах, а отже і в суспільній свідомості жителів Запорожжя, в цілому.[56] Насичений, до певної міри, сценаріями жіночої активності культурний простір Нижньої Наддніпряни, очевидно, і був одним з тих каталізаторів, які спричинили появу, дискурсу про сильну, войовничу жінку, який склався на теренах Речі Посполитої в XVI–XVIIIст.

Цей, народжений біля татарських кордонів, дискурс кардинально відрізнявся від дискурсу про "маскулінну жінку"[57] та від "virago"[58] в англійській сатирі XVI – XVIIст.[26, с.35] Він, очевидно, був створений чоловіками-учасниками військових

конфліктів на пограниччі, не як засіб висміювання бунтуючих жінок через їхні агресивні виклики становому, релігійному чи гендерному порядку, а для відображення ідеального (в тогочасному розумінні), образу сильної жінки, степової амазонки, захисниці східних кордонів Речі Посполитої. Історична пам'ять про військову активність жінок-войовниць була (у вигляді героїзованих сюжетів)[59, с.84-87] "законсервована" на елітарному рівні і розтиражована з верхніх поверхів тогочасного українського суспільства на загал.

Таким чином, південноукраїнський степ спродукував, а литовсько-польсько-українська еліта за посередництва командирів військових підрозділів, що діяли біля татарських кордонів та їхніх супроводів (почотів), очевидно, активно сприяла експорту за межі культурного середовища образу сильної, наділеної мужністю і відвагою, жінки-войовниці. Особливістю цього образу, стало значне розширення меж життєвого простору жінки-шляхтянки, мешканки пограничних територій, вихід за рамки традиційного трикутника "чоловік-дім-родина" та освоєння жінкою вищих суспільних станів традиційно чоловічих ролей воїна, лідера мікрогрупи, захисника східних степових кордонів Речі Посполитої.

Література

1. Див.: *Смолій В. Степанков В.* Українська національна Революція XVIIст. (1648-1676рр.). К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія. – 2009.
2. З поміж відомих мені праць останнього двадцятиліття можу згадати лише дві роботи, що містять солідний матеріал з історії українського жіноцтва XVI - першої половини XVII століття: Старченко Н. П. Становище жінки-шляхтянки на Волині другої половини XVI - початку XVII ст.: майновий та правовий аспекти: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут східноєвропейських досліджень. - К., 2001. - 225арк. - Бібліогр.: арк. 163-179 та Кривоший О. П. Жінка в суспільному житті України (друга половина XVI - перша половина XVII століття): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т. - Запоріжжя, 1996. – 246арк. - Бібліогр.: арк. 223-246.
3. *Тойби А.Дж.* Постыжение истории. Сборник [пер.с англ. Е.Д.Жаркова]. – М.: Прогресс, 1996.
4. Українська гуманітарна наука при розгляді козакознавчої проблематики, ще й досі, обираючи спосіб думання, послуговується штампами середини XIXст., які характеризували становище жінки в південноукраїнському степовому соціумі, у відповідності з існуючими, на той час, тенденціями часу і місця. На той час українська й російська історії розглядалися як течії єдиного потоку, а українські вчені вважали російську історію та культуру своєю. Див.: *Козут Зенон.* Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної історії України. – К.: Критика. – 2004. - С.188. У відповідності до цієї схеми розглядалось і становище жінки в козацькому середовищі. Інтерес до нього зводився, до козацького аскетизму та виголошеної П.О. Кулішем тези: "Не ступай бабо ногою у січовий Кіш, лучче в домовину". Ця теза, очевидно, відповідала уявленням автора і тогочасної історичної науки, про статус та межі присутності жінки в культурному просторі Південної України. Цит. за: *Кривоший О.П.* Жінка в суспільному житті України за часів козаччини. Історичні розвідки. - Запоріжжя: Поліграф-Просвіта., 1998. - С.3.
5. Див.: *Кравченко А.* Козацька наречена //Запорожці: До історії козацької культури/ Упорядк. тексту, передм. І.Кравченка. Упорядк. іл. матеріалу Ю.Іванченка. – К., 1993. – С.215-231; *Кривоший О.П.* Козацька Україна: жінка зі зброєю. //Запорозька Січ. 1993. - 31 серп.; Його ж: Жінка в історії Запорозького козацтва. //Тези доповідей на міжнародній науково-практичній конференції "Жінки України: сучасний статус і перспективи". - Одеса, 1995.- С. 45-47; Традиції запорозького козацтва і українське жіноцтво. //Нова парадигма. Гуманітарний журнал молодих вчених Запорізького регіону., Запоріжжя.-1997.Вип.5.-с. 18-24; Жінка і козацьке право. //Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції /Запоріжжя, 2-4 жовтня 1997 р./ - Секція III,IV,V. - Запоріжжя, 1997 р.- с. 35-40; *Жеребкин С.* Гендерные "политики идентификации" в эпоху козачества. //Гендерные исследования. Харків, 1998. -1998. -№1. – С.228-252. Стаття В.Андрущенко, що побачила світ в 1991 році (див.: *Андрущенко В.* Запорожці і жіноцтво.// Наука і суспільство. 1991. - №7. – С.55-58), нажаль, не витримує жодної критики. В 2004 році з'явилася монографія Ю.Фігурного Історичні витоки українського лицарства: Нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військове мистецтво в українознавчому вимірі. – К. 2004. Один розділ цієї роботи автор присвятив розгляду питань пов'язаних з відносинами між чоловіком-воїном і жінкою-дружиною в культурі українського козацтва. Опираючись на зроблені істориками в середині XIXст. висновки, автор, робить традиційні для історіографії цього періоду, узагальнення типу: "традиція заборони введення жінки на Січ ретельно оберігалася серед

запорожців" с.114, або "неодружене життя запорожців обумовлювалося самим складом їхнього особливого військового устрою" с.115 і таке інше.

6. Савельєва І.М., Полетаєв А.В. История и время. В поисках утраченного. – М.: Языки русской культуры, 1997.

7. Берк.П. Антропология итальянского Возрождения // "Одиссей". Образ другого в культуре. – М., 1994.

8. Пушкарева Н.Л. Предмет и методы изучения "истории повседневности". // Этнографическое обозрение. 2004. - №5 (сентябрь-октябрь).

9. Див.: Замятина Н.Ю. Взаимовлияние образов географических объектов: постановка проблемы.- Вопросы экономической и политической географии зарубежных стран. – Вып.15. – М., 2002.

10. Див: Гуревич А.Я. Некоторые нерешенные проблемы социальной структуры феодального общества. Индивид и общество. – Вып. 31. – 1968. Див. також: монографію Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С.7.

11. Див.: Фуко М. Слова и вещи: Археология гуманитарных наук. – Спб., 1994.

12. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) – К., 1993.

13. Див.: Яворницький Д.І. Вольності запорозьких козаків. – Дніпропетровськ, 2002. – 359с.; Голобуцький В. Запорозьке козацтво. К., 1994. – 539с.; Павленко І.Я. Легенди та перекази Нижньої Наддніпряниці: буття у просторі та часі. Монографія. – Запоріжжя, 2006. – 243с. та ін.

14. Дюби Жорж. Европа в средние века. [пер. с. фр. В. Колесникова]. – Смоленск: Полиграмма, 1994.

15. В цьому контексті ми розглядаємо *традицію* як "соціально-прийняті типологізовані умовності" які несуть на собі риси колективно розділеного досвіду. Детальніше про це див.: Пушкарева Н.Л. Предмет и методы изучения "истории повседневности". // Этнографическое обозрение. 2004. - №5 (сентябрь-октябрь). – С.3-15.; Її ж: "Живя и труждаясь в подивление околным людям" (женский труд и женские занятия в российской повседневности X-XVII вв. // Женщина в российском обществе. 1996. - №2 – С.18-27.; Поляков Ю.А. Человек в повседневности (исторические аспекты) // Вопросы истории. 2000. - №3 – С.125-132.

16. Смоляр Л. Олена (Мар'яна) Зависна – героїчний епізод чи типовий образ жінки героїні в українській історії.// Наше життя. 2000. - Ч.2.(лютий).

17. Детальніше про це див.: Павленко І.Я. Легенди та перекази Нижньої Наддніпряниці: буття у просторі та часі. Монографія. – Запоріжжя, 2006.

18. Див: Український степовий кордон в середині XVI століття (спогади барського старости Бернарда Претвича).- Запоріжжя-Київ., 1997 - 84с.; Турченко Ф.Г. Запоріжжя на шляху до себе... (Минеле і сучасність в документах та свідченнях учасників подій). Запоріжжя, 2009. – С.9-11; Павленко І.Я. Легенди та перекази Нижньої Наддніпряниці: буття у просторі та часі. Монографія. – Запоріжжя, 2006. – 243с.; Жеребкін С. Гендерные "политики идентификации" в эпоху козачества // Гендерные исследования (Издание Харьковского Центра Гендерных Исследований). Харків, 1998. - №1. – С.228-229 та ін.

19. Див.: Гумилев Л.Н. Конец и вновь начало: популярные лекции по народоведению. - М., 2008.

20. Див.: Антоній І (Й. Ролле) Украинские женщины. Киевская старина.-1883.-Июнь. – С. 268-269; Charewiczowa L. Kobieta w dawnej Polsce. - Lwow, 1938. - С.36-39; Богачевська-Хом як М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884-1939. – К., 1995. – С.34.

21. Посол австрійського імператора Ерїх Лясота, який подорожував Україною в XVI ст., з цього приводу писав, що"кожен там ідучи в поле вішає на плече рушницю, а до боку і шаблю чи тесак: татари нападають дуже часто і спокою від них нікому немає". Див.: Лясота Ерїх Щоденник // Жовтень. – 1984. - №1. – С. 99.

22. Мірза-Авакянц Н. Українська жінка XVI- XVII ст. Полтава, 1920.

23. Антоній І (Й. Ролле) Украинские женщины. Киевская старина.-1883.-Июнь.

24. В 1630 р. козачка Федора Андрієва продала Іванові Волевачу пасіку по річці Інгульцю за 500 кп литовських грошей. Див.: Матеріали по історії козацького землевладення (1494-1668гг.) // Чтения ИОНЛ. – К., 1894. – Кн.8. – Отд.3. – С.17.; В 1615 році, козак Максим Михайлович "з малжонкою своєю" продає лісові угіддя та рибні плеса по річках Цирульнику, Макаровій та Інгульцю. Див.: Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. Кн.VIII. Отд.III. С.16; В 1747 році п'ять козаків-низовиків вбили чумака і пограбували його майно. Трьох з п'яти запорожців незабаром спіймали і привезли на Січ разом із забитим. Без гаяття часу цих зловмисників "приговорено било" кошовим отаманом Павлом Козолецьким і "тамошнім товариществом...купно з мертвим тілом схоронити в яму...". Але вдова козака, яка також прибула на цей суд, повідомила присутнім, що її чоловік у свій час заборгував "деяким кредиторам" 223 крб.50 коп. і запропонувала стягти ці гроші із засуджених до смертної кари...Цит. за.: Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIIIст.: кордони, населення, право. К., 1996. – С.134.

25. Мицик Ю.А. Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV-XVIIст. – Дніпопетровськ, 1997. - С.27; Жеребкін С. Гендерные "политики идентификации" в эпоху козачества. //Гендерные исследования. Харків, 1998. -1998. - №1. – С.240-252.
26. Любамирски Л. "Воинственная женщина" в культуре польско-литовского содружества. // Женщины на краю Европы. (Под ред. Е.Гаповой) Минск, 2003.
27. Zamoyski Adam. The Polish Way. New York; Toronto: Franklin Watts, 1988.
28. Lorence-Kot Bogna. Child-Rearing and Reform: A Study of the Nobility in Eighteenth-Century Poland. Westport; Connecticut: Greenwood Press, 1985.
29. Milosz Czeslaw. The History of Polish Literature, 2nd ed. Berkeley and Los Angeles, CA: University of California Press, 1983.
30. Див.: Ситько О.М. Поетика української світської ново латинської поезії доби пізнього Середньовіччя та Бароко. Автореф. на здоб. наук. ст. кандидата філологічних наук. Кіровоград. 2007. – 18с.
31. Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708-1709р.). – К., 1999.
32. Див.: Яворницький Д.І. Вольності запорозьких козаків. – Дніпропетровськ, 2002. – 359с.; Каманин І.К. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницького. К., 1884; Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – 539с.; Андрущенко В. Запорозжці і жіноцтво. // Наука і суспільство. 1991. - №7. – С.55-58 та ін.
33. Павленко І.Я. Легенди та перекази Нижньої Наддніпряни: буття у просторі та часі. Монографія. – Запоріжжя, 2006.
34. Кравченко А. Козацька наречена // Запорозжці: До історії козацької культури/ Упорядк. тексту, передм. І.Кравченка. Упорядк. іл. матеріалу Ю.Іванченка. – К., 1993.
35. Див.: Чабаненко В.А. Козацтво і українська мова // Українське козацтво Мала енциклопедія / кер. авт. колект. Ф.Г. Турченко; Відпов. ред.. С.Р. Лях. – Вид.2-е, доп. і перероб. Київ-Запоріжжя. 2006.
36. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – 2-е изд. – М., 1990.
37. Lozinski Wladyslaw. Zycie Polskie w dawnych wiekach. 2 nd ed. Lwow: H.Altenberg, 1908.
38. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. К., 2002.
39. Пушкар'єв Л.М. Втілення і відображення дійсності в історичному джерелі. // Український історичний журнал. – 1970 - №10.
40. Азбелев С.Н. Отношения предания, легенды, сказки к действительности (с т.з. разграничения жанров) // Славянский фольклор и историческая действительность. – М., 1965.
41. Іваннікова Л. Яків Новицький. Фольклорист, історик, педагог. // Людмила Іваннікова; За ред. С.В. Мишанича. - Запоріжжя, 2010.
42. Див.: Михайлов Б.Д. Мелітополь: природа, археологія, історія. – Запоріжжя. 2002.
43. Бунятян Е.П. Методика соціальних реконструкцій в археології (на матеріалі але скифських могильників IV-IIIв. до н.е.). – К.: Наукова думка, 1985.
44. Фіалко Е.Е. Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой Лесостепи. – К.: ИА НАНУ, 1994.
45. В цьому контексті, варто взяти до уваги твердження проф. Ігоря Лимана про те, що "...усна історія за своєю природою великою мірою індивідуальна, суб'єктивна і часто відбиває не реальну дійсність, а її сприйняття респондентом..." Див.: Лиман І. Усно історичне дослідження трансформації релігійності населення Північного Призов'я // Покликання. Зб. праць на пошану проф. о.Юрія Мицика. /Редкол. П.Сохань, А.Бойко, В. Брехуненко та ін. – К., 2009. - С.523. Хоча в своєму сприйнятті, а цього І.Лиман не враховує, респондент, як правило, відображає існуючі у просторі і часі типологізовані повсякденні дії людей та реалії оточуючого його природного середовища.
46. В цьому контексті, слід звернути увагу на слушне твердження російського історика Григорія Бондаренка, про те, що категорії часу і простору досить "тісно переплетені в картині світу", яка, в нашому випадку, відображена в легендах, переказах та історичних піснях про історичне минуле Нижньої Наддніпряни. "Эта глубокая связь временных и пространственных отношений – на думку дослідника, - может быть названа хронотопом. Термин основан на эйнштейновской теории относительности и был введен в литературоведение М.М. Бахтиным. Он (хронотоп О.К.) может действовать как средство при анализе текстов в соответствии с пропорциями и природой временных и пространственных категорий в тексте. Важной чертой этого феномена, в отличие от большей части других случаев восприятия времени и пространства в литературном анализе, является тот факт, что ни время, ни пространство не доминируют, они глубоко взаимосвязаны. Как писал М.М. Бахтин: "Время как бы густеет, обретает плотность, становится художественно видимым; так же пространство густеет и становится зависимым от движений времени, сюжета и истории. Хронотоп характеризуют пересечение координат и смешение индикаторов". Цит. за: Бондаренко Г.В. Повседневная жизнь древних кельтов. – М., 2007. – С.15-16.
47. Эварницький Д.И. Очерки по истории Запорожских Козаков и Новороссийского края. С-Пб., 1889.
- 48.. Цит. за: Денисюк І. Амазонки на Поліссі. Луцьк: Настир'я 1993. - С.11.

49. Див.: Мицик Ю.А., Стороженко І.С., Плохій С.М. та ін. "Тії слави козацької повік не забудем...": Історично-краєзнавчі нариси про пам'ятні місця Дніпропетровщини періоду Визвольної війни українського народу 1648-1654 років. – Дніпропетровськ., 1989.
50. Див.: Родаченко І. У славнозвісній Буші// Народна творчість та етнографія. – 1969. - №1. – С.23-30; Бережков М. Нежинские предания, относящиеся к 1709 Полтавскому году. (Речь, читанная в годичном собрании Нежинского ученого общества при институте князя Безбородько. 14 сент.1909г.). – Ніжин, - 1909. – С.1-15; Мацюк О.Я. Замки і фортеці Західної України. – Львів: Центр Європи, 2005 та ін.
51. Див.: Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654гг. К.: Наукова думка, 1965. - С.119, 590, 613; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. 1889, Т.14. – С.902.; Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе. – Ч.6 – Т. 1. – Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI XVIIвв. (1498-1653гг.). – К., 1876. – С.427. Центральный державный исторический архив Украины, м. Київ. – Ф. 22. – Оп.1. – Спр.14, арк. 120зв.; АЮЗР. – Ч.6. – Т.1. – С.118.
52. Надхін Г.П. Память о Запорожье и последних днях Запорожской Сечи. – М., 1877.
53. Левицкий О. Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI – XVIIст. // Киевская старина. 1900. Кн.1.
54. Архив Юго-Западной России (АЮЗР) Ч.VIII. Т.III., К. 1909.
55. Архив Юго-Западной России (АЮЗР) Ч.III. Т.IV. – Акты относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. - К., 1914.
56. Див.: Кривоший О.П. Материзна. Жінка в правовій культурі українського народу (X – перша половина XVIIст.) – Запоріжжя: Просвіта, 2001. - С.41-47. *Його ж:* Жінка і козацьке право. //Жінка в суспільному житті України за часів козаччини. Історичні розвідки. - Запоріжжя: Поліграф-Просвіта, 1998. – С.31-35; Роль образу Богоматері в духовному становленні Запорожжя. //Південна Україна XVIII-XIX століття. Записки науково-дослідницької лабораторії Південної України ЗДУ. Запоріжжя, 1996. - Вип.1.- С.69-71; Традиції запорозького козацтва і українське жіноцтво //Нова парадигма: Гуманітар. журн. мол. вчених Запорізького регіону. - Запоріжжя, 1997. - С.18-24
57. Однією з причин виникнення дискурсу про *маскулінну жінку* в Англії XVI– початку XVIIст. було носіння жінками чоловічого одягу. Це, нове для консервативної Англії віяння висміювали всі тогочасні моралісти, хронікери і навіть драматурги. Жінки які зважились носити чоловічий одяг, піддавались осуду і висміювались.
58. Сильні жінки в раннесередньовічній Європі та Польщі наділялись ярликом "*virago*" – мегера. Це поняття було широко розповсюджене в Італії в період Ренесансу і означало тип жінки-амазонки. Воно трактувалось як означення прекрасної дами, рівної з чоловікові і мало позитивний характер сприйняття. В Англії природа "*virago*" була предметом жвавих і досить популярних дискусій. В їх результаті, значення поняття мегера з позитивного, набуло різко негативного змісту – відштовхуюче вульгарна, дуже агресивна жінка.
59. Детальніше про героїв та проблему героїзації їх діяльності на тлі повсякденних практик див.: Малинська Н.А. *Героїчне в фольклорі та літературі: Дискурс канону. Автореф. дис. канд. філол. наук.- К., 2002. – 35с.; Плахов В.Д. Герои и героизм. Опыт современного осмысления вековой проблемы. СПб, 2008, - С.84-87.*

Olexander Krivoshiy

Specific character and borders of "female" presence in Zaporozhye cultural environment. Military aspect.

Annotation: *For the first time in national historiography the author makes an attempt to explore the character and borders of presence of female routine in the cultural environment of Zaporozhye (Southern Ukraine)*

Key words: *Southern Ukraine, cultural environment, cultural environment, Cossacks, everyday life, Zaporozhye, woman warrior.*

olexa-zp@ukr.net